

«КИЇВСЬКИЙ НЕСТОР ІСТОРИКІВ»:

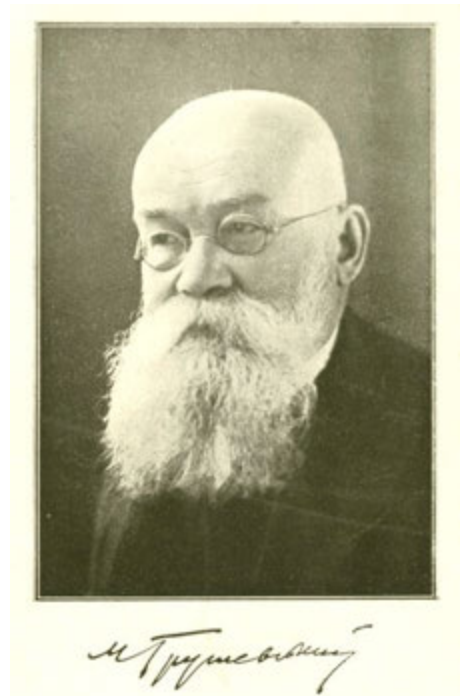
**до 175-річчя від дня народження
Володимира Щербини**

В. Щербина

Сто років тому, 1925 року, коли відзначали 75-річний ювілей Володимира Івановича Щербини, у Києві підготували присвячене йому видання. Воно вийшло друком у 1926 році, на який припала ще одна урочиста дата – 50 років наукової праці дослідника. Збірник, виданий ВУАН, отримав назву «Нові студії з історії Києва Володимира Івановича Щербини». Вступну статтю «Історики Київ» написав Михайло Грушевський. Цей невеликий текст історика академічного загартування вражає своїм тонким історіософським ліризмом, акцентом на духовних та моральних сенсах історії. Грушевський писав, що «навіть курйози й особливості побуту й звичаїв старої моралі, смаку й мови <...> хвилюють сучасника, як документи вічно людського, невмирущого, безконечно близького, не вважаючи на віддалення в часі, глибокі різниці в ідеології, настроях і критеріях сучасності».

Грушевський згадав імена Максима Берлінського, митрополита Євгенія (Болховітінова), Михайла Максимовича, Миколи Закревського, Петра Лебединцева, Миколи Петрова, Степана Голубєва та ін. І в цьому яскравому середовищі видатних дослідників-києвознавців Грушевський виділив Володимира Щербину «як історика Києва, що з суворо витриманим документалізмом щасливо сполучає нерв історика-суспільника, хист історика-оповідача, який знаходить скрізь, куди він звертає свою увагу, мотиви й тони інтересні для широкого громадянства». Наголошуючи на цих рисах праць Щербини, Грушевський точно визначив наріжний камінь його наукової творчості: «в історії чи установ, чи монументальних пам'яток, чи подій – він шукає не схеми, а *живих людей* [курсив наш. – Т. А.] минувшини, і в їх інтересах, в їх діяльності, в їх переживаннях відкриває власне те вічно-людське, що притягає сучасну людину до того давно-минулого і пережитого».

Читаючи статті Щербини, наприклад, про Київ початку XIX століття, легко переконатися, що Грушевський був абсолютно правий. Для Володимира Івановича місто столітньої давнини – це не лише простір, де розгортаються історичні події, не лише пам'ятки, але й люди – з їхніми вчинками, характерами, емоціями, стосунками.

Як зазначали учасники урочистого засідання Історичної секції ВУАН 27 грудня 1926 року та автори першої частини ювілейного збірника, науковий потенціал Щербини обіцяв багато нових оригінальних досліджень. Утім, наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років політико-ідеологічна кон'юнктура, всупереч науковій розсудливості, диктувала нові критерії «заслуг» учених. Спроби скасувати минуле завжди приречені на провал. Проте можновладці не

полишають спроб накласти вето на небажані негодні імена. Володимир Щербина продовжував працювати, але зрозуміло, що це вдавалося всупереч новим умовам академічного життя. Для вченого, для його праць настав тривалий «глухий» період. Сьогодні дослідники спадщини В. Щербини справедливо констатують, що його ім'я «призабуте» (див., наприклад, публікації О. Бондарчук, Т. Тороповської, І. Верби).

Дослідження біографії та діяльності Щербини гальмує не лише згадана пауза, а й та обставина, що його документи не становлять єдиного корпусу. Вони були розпорошені по різних місцях зберігання. Як наголосила Т. Тороповська, особистий фонд історика не зберігся, і його життєпис доводилося реконструювати за рідкісними джерелами, які зберігалися в різних архівосховищах України. Незважаючи на ці складнощі, ім'я та наукова спадщина Володимира Щербини повертаються в актуальну історіографію, зокрема – до її киевознавчого розділу.

Володимир Іванович Щербина народився 16 травня 1850 року в Києві в родині лікаря. Його дідом з боку матері був військовий лікар, письменник, поет Євстафій Петрович Рудиковський (1784–1851). Це була яскрава постать на тлі культурного життя Києва першої половини XIX століття. Випускник Київської духовної академії (де навчався в 1806-1810 роках), а з часом петербурзької Медико-хірургічної академії, він став військовим лікарем, брав участь у війні 1812 року, а в 1818 році разом з генералом М. Раєвським переїхав до Києва. Прекрасна освіта, численні знайомства з видатними культурними діячами, різноманітні інтереси – усе це зробило Рудиковського помітною особистістю в колі київських інтелектуалів, духовних осіб, університетської професури. Його згадував у своєму щоденнику історик М. Берлінський, він мав добрі стосунки з ректором Київського університету М. Максимовичем, із професорами К. Неволіним, С. Богорадським, В. Караваєвим, родиною Бунге. Як зазначив Щербина, спираючись на архівні джерела, «самое замечательное» знайомство в середовищі духовенства у Євстафія Петровича склалося з митрополитом Євгенієм (Болховітіновим), з яким було багато спільних культурних і наукових інтересів.

Ми зупинилися на постаті Євстафія Рудиковського, тому що його вплив виявлявся на життєвому шляху, захопленнях, інтелектуальних заняттях нащадків – доньки, Олександри Євстафіївни (нар. 1820 року), онука – Володимира Щербини, який успадкував любов до книги, читання, до історії, історичного документа та особливе ставлення до старовини рідного міста.

Після початкової домашньої освіти батьки віддали Володимира до другого класу 2-ї київської гімназії. Її директором на той час був І. Слепушкін, а викладали М. Драгоманов, О. Тулуб, М. Владимирський-Буданов, П. Житецький та ін.

*Будівля 2-ї київської гімназії
(сучасна адреса: Бульвар Т. Шевченка, 18)*

Після гімназії, з 1868 до 1873 року, Щербина навчався на історико-філологічному факультеті Університету Святого Володимира. І тут також склад викладачів був блискучим: керівником Володимира став В. Антонович, викладали Ф. Терновський, М. Драгоманов, О. Котляревський.

По закінченні Університету він продовжив навчання на педагогічних курсах Петербурзької військової гімназії, працював викладачем у гімназіях. А 1879 році він повернувся до рідного Києва. Тут разом з викладацькою працею він відновив свої архівні студії. Почалася публікаторська діяльність у виданнях Київської археографічної комісії, журналах «Киевская старина» та «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца».

Як людина феноменальної працездатності, творчої енергії, Володимир Щербина поєднував дослідницьку працю з науково-організаційною та громадською. У 1899 році його обрали дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка, а 1907 року призначили скарбником новоствореного Українського наукового товариства. Показово, що дванадцять років по тому, в статті «Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій половині XIX ст.» Щербина простежував витоки науково-історичного товариства початку XX ст. від перших києвознавчих студій, що їх започаткували Максим Берлінський, митрополит Євгеній, Михайло Максимович. Ця здорова наукова ідея про тяглість, послідовність історіографічного процесу протягом наступних ста років неодноразово відсувалася на догоду політичним маніпуляціям. Сьогодні актуалізація ідеї Щербини є своєчасною та плідною, але не для всіх очевидною.

Саме дослідження з історії Києва посіли особливе місце в науковому житті Володимира

Івановича. Ще у 1890-х роках на сторінках «Киевской старины» з'явилася низка його києвознавчих розвідок (35 наукових статей) – про київську топографію, окремі місцевості, плани міста 1638 і 1695 років, про київську владу часів Гетьманщини, київських воєвод, губернаторів і генерал-губернаторів тощо. У 1896 році він надрукував статтю «Первый Киевский археолог М. Ф. Берлинский», у якій було використано, зокрема, матеріали родинного архіву. Розбираючи сімейні папери, історик започаткував публікації унікальних документів – «Записок» початку XIX ст. свого дядька Андрія Рудиковського, невідомі вірші діда Євстафія Рудиковського.

У 1912–1914 роках за ініціативою Володимира Івановича було розпочато підготовку до видання «Материалов по истории и топографии старого Киева», які покликані охопити не лише писемні, а й численний корпус різноманітних візуальних джерел з видами Києва – гравюр, літографій, світлин.

Володимир Щербина – один з небагатьох істориків, хто займався дослідженням Києва першої половини XIX століття. Його статті «Київ в 20-х роках XIX століття. (З матеріалів жандармського архіву)», «Спомини у Києві про рід Іпсіланті», згадані публікації документів родинного архіву, огляд джерел «Документи до історії Києва 1494–1835 рр.» тощо – є значним внеском до києвознавства.

Надзвичайно вагомою була праця Щербини як одного із засновників і керівника Комісії Старого Києва (згодом вона отримала назву Комісії історії Києва та Правобережжя). Її створення затвердило Спільне зібрання Академії 21 липня 1824 року. Президія Наукового комітету Укрголовпрофосвіти висловились проти такої Комісії, проте Спільне зібрання ВУАН, визнаючи за необхідне вивчення історії Києва, постановило утримувати Комісію на загальних підставах коштом Академії, і вже 1 вересня Комісія Старого Києва провела перше засідання.

Значну увагу Комісією під керівництвом В. Щербини було приділено проблемам дослідження та збереження київської історичної топоніміки, пов'язаним з лихоманкою перейменувань, що охопила місто в 1920-х роках. Комісія стала на захист назв площ і вулиць, які мали історичне походження. Серед них був і Хрещатик. Утім, влада завжди керується в подібних випадках суто пропагандистськими цілями.

Своїм важливим завданням Комісія вважала підготовку збірників статей з історії міста. У березні 1926 року побачив світ перший такий збірник – «Київ

та його околиця в історії та пам'ятках». В. Щербина, разом з М. Грушевським, був його укладачем, а також автором двох статей: «Спомин у Києві про рід Іпсіланті» та «Боротьба Києва за автономію». До другого збірника з назвою «Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва» (його вдалося надрукувати лише в 1930 році) Володимир Іванович подав три статті: «Кілька маловідомих пам'яток XVIII ст. в Києві», «Остання грамота Києву на Магдебурзьке право», спогади про Леоніда Добровольського.

Разом з науковцями інших комісій ВУАН дослідники Старого Києва намагалися рятувати архітектурні пам'ятки від знищення. Так було в 1924 році, коли загроза нависла над унікальним Кловським палацом XVIII століття.

*Кловський палац.
Світлина початку XX ст.*

Мине майже півстоліття й у врятованому палаці 26 травня 1982 року відкриється Музей історії Києва. Саме про необхідність створення муніципального музею в місті з багатовіковою історією дбали в 1920-х роках члени Комісії історії Києва та Правобережної України.

Для Володимира Івановича музейна справа також входила до простору його наукових зацікавлень: він ще 1904 року брав участь у створенні Київського художньо-промислового і наукового музею, працював у відділі Музею «Старий Київ».

У 1919–1930 роках науковець був співробітником Всенародної бібліотеки України, Історично-географічної комісії, Комісії для складання біографічного словника діячів України, дійсним членом Археографічної комісії, Науково-дослідної кафедри історії України. У 1925 році за пропозицією М. Грушевського В. Щербину обрали членом-кореспондентом Всеукраїнської академії наук.

Отже, Володимир Іванович брав активну участь у роботі більшості комісій, заснованих при Історичній секції ВУАН у 1924–1929 роках. Вони увійшли в історіографію як «Історичні

установи М. Грушевського».

Незважаючи на таке навантаження, Щербина постійно працював з аспірантами. З 1925 року розпочався виклад спеціального курсу з історії пам'яток Києва, згодом – курсу історії Києва та Київщини. Тривали заняття з аспірантами в архівах, екскурсії по рідному місту, по Старому Києву, по садибах Петровського, Десятинної церкви, Софії, Михайлівського монастиря, до Батієвих і Золотих воріт.

Важко уявити, у яких жаклих умовах доводилося працювати вже далеко не молодому вченому. Адже це були часи розрухи й голоду, відсутності опалення, коли температура в приміщенні взимку була 1–2 градуси вище нуля. А з жовтня 1925 року Укрнаука припинила видавати В. Щербині заробітну плату. І хоча її відновили лише через рік, учений не переривав праці.

Що підтримувало його? Думаю, варто згадати, що праця в рідному місті, київські студії мали для Володимира Щербини також особистісний вимір. Один із красномовних прикладів – його ґрунтовна наукова розвідка «Шулявщина (або Шулявка)», надрукована в ювілейному виданні, про яке йшлося на початку статті – «Нові студії з історії Києва». Володимир Іванович пояснив виникнення назви місцевості, простежив за джерелами її історію з XII століття, а коли дійшов до XVIII століття, згадав двоповерховий дерев'яний будинок для літнього відпочинку київського митрополита та подав малюнок цього будинку, який зберігся в його родині. Це була акварель 1830-х років. Мати В. Щербини часто показувала його своїм дітям і розповідала, що зображено Шулявку, де вона гуляла зі своїм батьком і його добрим знайомим, професором Київського університету Михайлом Максимовичем. Згодом В. Щербина передав цей малюнок до історичного музею імені Тараса Шевченка.

*Малюнок Шулявщини,
надрукований у «Нових студіях з історії Києва»*

Непересічна особистість, справжній учений, закоханий в історію, людина високої культури, з міцним непохитним внутрішнім стрижнем – Володимир Іванович Щербина –

належить до блискучої плеяди дослідників Києва, по праву займаючи місце поряд з дослідниками першої половини XIX століття, яких він так шанував – митрополитом Євгенієм (Болховітіновим), Максимом Берлинським, Михайлом Максимовичем.

Джерела та література

Бондарчук, О. 2012. Документи з бібліотеки Володимира Щербини у фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського. *Вісник Книжкової палати*, 9, с. 1–3.

Грушевський, М. 1926. Історики Києва. *Нові студії з історії Києва В. І. Щербини, члена-кореспондента УАН і керівничого над працями комісії історії Києва і Правобережжя*, с. 3–5.

Желєзко, А. М. 2012. Володимир Щербина – дослідник київської старовини. *Праці Центру пам'яткознавства*, вип. 21, с. 178–186.

Тороповська, Т. М. 2004. Громадська, культурно-просвітницька і наукова діяльність Володимира Щербини (1850-1936). Дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук. Київ.

Федорова, Л. Д. 1991. З історії створення Музею Києва (1837–1936). *Український історичний журнал*, 12, с. 134–140.

Шандра, В. 1999. Щербина Володимир Іванович. *Українські архівісти: біобібліографічний довідник (XIX ст. – 1930-ті.)*, вип. 1, с. 351–352.

Тетяна Ананьєва
провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви